

PEETER LUKSEP:

Estland ockuperades inte utan motstånd

En skogsväg i södra Estland sommaren 1967. Från skogen kommer två medelålders män ut på vägen. Vid skogsbrynet blir de omringade av sovjetisk milis, och efter slagsmål övermannade. KGB-chefen i Vörumaa-distriktet hade en lyckad dag — de legendariska skogsbröderna Hugo och Aksel Möttus hade fångats.

Mart Laar: **War in the woods**. The Compass Press, Washington, D.C. 1992

Bröderna var de två återstående av en lantbrukarfamilj på sex personer. Bröderna, som många män i vapenför ålder, gömde sig redan när Röda Armén kom. Föräldrarna och två yngre syskon flydde till skogs 1952, när kolchosen inte lät den yngre brodern få vård för sin tuberkulos, och när föräldrarna som ägare till privatjordbruk blev allt mer trängda.

De byggde "bunkrar" — jordkolor med kamin och förrådsutrymmen — först i skogarna i närheten av sin gård, därefter allt längre bort. De försörjde sig i en början med att i smyg hjälpa bekanta, därefter allt mer helt själva. Långa vinternätter läste de böcker, som de med stor möda skyddade mot fukt.

Bröderna fick se såväl sina föräldrar som sin yngre bror avlida i skogen. Lillasyster Maimu, märkt av tuberkulos, ville återse sitt barndomshem och bars av bröderna hela vägen hem. Framme vid skogsbrynet vid den övergivna gården såg de kolchosarbetare och vågade sig inte fram förrän nästa dag, när lilla Maimu redan nått den sista vilan. Lillasystern fick inte återse sitt älskade hem, utan fick vila tillsammans med sina föräldrar i en omärkt grav i skogsdungen intill släktens gård.

Hugo och Aksel överlevde tio år i fångelse, men så sent som 1990 var de gamla kommunisterna fortfarande så starka i Estland att bröderna vägrades upprättelse av Estlands Högsta Sovjet.

Familjen Möttus var inte ensam. Exakt hur många som delade deras öde i Estland — eller liknande öden i Lettland och Litauen — är av naturliga skäl inte känt, men vi vet nu att de räknades i tusental, förmodligen tiotusental, i bara Estland. Många var unga män, inte lika fredliga som familjen Möttus utan snarast små gerillaförband som emellanåt lyckades utdela kännbara slag mot ockupationsmakten, andra helt enkelt på flykt undan mobilisering till främmande arméer, undan deportationer, eller undan krav på angiveri mot sina närmaste.

1940, när Hitler och Stalin fortfarande var i pakt med varandra, och när västvärlden var upptagen av att tyskarna ockuperade Paris, passade Stalin på att ställa ultimatum till de tre baltiska regeringarna om att tillåta sovjetisk inmarsch eller ta konsekvenserna av en vägran.

Att göra motstånd mot Sovjet-Hitlertyskland uppfattades som liktydigt med blodbad. Finland hade försökt men besegrats, Polen och Frankrike hade besegrats än mer grundligt. Hjälp kunde inte påräknas någonstans ifrån.

Den sovjetiska inmarschen i de baltiska länderna blev således oblodig. Men fortsättningen blev desto blodigare. (Kanske något att fundera på för en och annan "fredsrörelse"?) Naturliga arresteringar, avrättningar och massdeportationer gjorde att balterna snabbt insåg att man ändå inte hade undgått blodbadet.

Efter många år av tysk ockupation, med blodbad i sin tur (främst för Balti-

kums judar, men även för åtskilliga andra – till exempel den anmälda bokens författares farfar) återkom sovjetarméerna, och balterna visste alltför väl vad som väntade.

I alla tre länderna drog därför många män, ibland hela familjer, till skogs. De första hade dragit till skogs redan för att undkomma tysk mobilisering. Nu blev de många fler.

Att vara man i vapenför ålder när skilda ockupanter drar fram innehåller sina speciella risker. Estlands unga män blev först värvade till sovjetisk tjänst, därefter till tysk, och därefter åter sovjetisk. Det finns dokumenterade fall där bröder låg i skyttegravarna mittemot varandra i olika uniform. Eftersom de baltiska länderna enligt sovjetisk uppfattning var delar av Sovjet under den tyska ockupationen betraktades varje balt i tysk uniform inte som vanlig krigsfånge utan som landsförräddare av den återvändande Röda Armén. Att gömma sig till skogs var därför ofta enda möjligheten.

Dessa skogsbröders existens har varit känd i väst alltsedan de baltiska flyktingarnas ankomst. Inte minst av västliga underrättelsetjänster, även den svenska, som sände agenter för att via skogsbröderna få information om händelseutvecklingen i Sovjet före spionplanens tid. Men omfattningen eller den verkliga karaktären har varit okänd fram till våra dagar.

Den unge estniska historikern Mart Laar – sedan oktober Estlands statsminister – ägnade några år i senare delen av 1980-talet åt att dokumentera kvarvarande människors minnen av denna så lite kända epok i Estlands historia. Han cyklade på det estniska fornminnessällskapets uppdrag igenom mer eller mindre

hela Estland. Folk som hade varit med vågade nu börja berätta. Dels för att de var till åren komna och därför inte kände sig så rädda, dels för att öppenheten ökade.

Dock hade öppenheten fortfarande sina gränser. De sovjetestniska myndigheterna hade ögonen på unge Laars aktiviteter. Samtidigt som han tilläts göra sin första utlandsresa väcktes åtal mot honom för förtal av sovjetstaten; uppenbarligen hoppades man att Laar skulle stanna utomlands. Men Laar tänkte inte överge vare sig sin unga familj eller kampen om Estlands rätt till sin historia. Han återvände, tiderna förändrades alltmer, och åtalet rann till slut ut i sanden. Nu sitter samma åklagare och är oroliga för sina jobb. Med viss rätt, kan man nog säga.

De nertecknade berättelserna har tidigare gett Laar material till en bok på estniska om den tiondel av Estlands befolkning som deporterades. En bok som – trots att den främst handlar om den minoritet av de deporterade som överlevde – skakar om också läsare utan illusioner. Hans nästa bok kom att handla om dem som sökte undkomma, eller rent av förhindra, deportationer – skogsbröderna. Originalversionen har ännu inte utkommit i pappersfristens Estland, men en engelsk översättning utkom i USA i höstas.

Laars bok grundar sig på ögonvittnens berättelser. Det finns över 30 000 sidor i Fornminnessällskapets arkiv. Men Laar har också forskat i det estniska kommunistpartiets arkiv och genom "insiders" i systemet rent av fått fram en del från KGBs arkiv. Eftersom de muntliga berättelsernas trovärdighet kan ifrågasättas har Laar dubbelkollat det som kan kollas. Det

finns också noggranna uppgifter om vilka arkiv som använts och vilka personers uppgifter som refereras. Till exempel namnet på den polisman som ur polisens och KGBs källor förmedlat information.

Det visar sig att den estniska gerillakampen var mer omfattande och mer långlivad än vad vi föreställt oss. Och då var den ändå blygsam jämförd med i Lettland och i synnerhet Litauen. I och med att kontakterna genom järnridån blev allt svårare mot slutet av 40-talet, KGBs infiltration effektivare, och personkontakterna med flyktingarna i väst svagare, föreställde vi oss i väst att verksamheten upphört. Men den sista kända skogsbrodern greps (och dog i samband med gripandet) så sent som 1978 – mer en eremit än gerillakämpe, men ändå. Enligt sovjetiskt arkivmaterial utkämpades slag fortfarande 1955 och 1956.

Laars bok ger också en sammanhängande bild till annat vi på senare tid kunnat läsa. Här finns Maarja Talgres efterlängtnade pappa Leo, här finns brittiska SIS' av KGB grundlurade agenter, och här finns Evald Hallisk som smugglades in i Estland från Sverige för drygt 40 år sedan, greps, överlevde, och återkom i fjol till Sverige och den son han aldrig sett.

Mest tragiskt är att läsa om hur skogsbröderna besegrades. Många dog i regelrätta drabbningar, eller i annan kamp med ockupanterna, men ännu fler greps eller avrättades efter utpressning och tortyr mot civila som tvingades bli angivare, kanske till och med mot sina närmaste anhöriga. Det sovjetiska samhällets fulla grymhet har vi ännu inte helt förstått.

Skogsbröderna blev besegrade. De hoppades att deras insats åtminstone skulle betyda att omvärlden förstod att Estland inte gav upp sin frihet frivilligt. Men omvärlden brydde sig inte.

Däremot bevarades minnet av skogsbröderna i esternas hjärtan. Och bland efterlevande anhöriga – fruar, barn, syskon, och ibland föräldrar – levde minnet av deras uppoffrande kamp som en ständig påminnelse om förtrycket och som en uppfordran till att göra något. Så blev det att många av 70- och 80-talens underjordiska oppositionella var människor vars rädsla övervanns av deras anhörigas offer.

Så blev det att skogsbröderna från bortom de omärkta gravarna, till slut segrade ändå.